

Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення

Є.С. Неклюдов

Запорізький національний університет,
medvedevgenij85@gmail.com

Ключові слова:

адміністративна система, трансформаційні процеси, тіньова економіка, детінізація економіки, неофіційна економіка, фіктивна економіка, централізація.

У статті проведено аналіз явища тіньової економіки від часів Радянського Союзу до сучасності. З'ясовано, що структура та механізми здійснення тіньових оборотів трансформувалися одночасно зі змінами в загальнополітичній та загальноекономічній ситуації в країні. Причиною зростання тіньової економіки в молодій українській державі було поглиблення негативних тенденцій, які були успадковані з радянського минулого та еволюціонували в ринкових умовах. Установлено, що підґрунтям багатьох тіньових схем є корупційна складова.

The shadow economy in Ukraine: from the Soviet Union to the present

Ye. Nekliudov

Zaporizhzhia National University

Key words:

Jewries, massacres, anti-Semitism, self-defense, Zionist parties.

The article analyzes the phenomenon of shadow economy from the Soviet Union times up to now. It has been found out that the structure and mechanisms of shadow turnovers have transformed along with the changes in the generally political and generally economical situation in the country. The growth in the shadow activity was triggered by the aggravation of negative trends inherited from the Soviet past and transformed under the conditions of shadow economy into an all-pervading phenomenon of the present day. The important factors influencing the shadow economy development were the discrepancy between the acting legislature and new economic conditions as well as over-regulation enacted by state and local governmental bodies through their interference into the economic activity. Essential problems were also evident in the finance and credit institutions. These problems led to high inflation rates, national currency devaluation, and state budget misbalance, which promoted further shadowing of the national economy. It has been discovered that the ground for many shadow schemes was made up of the corruption element, contradictions in the political system, the nature of relationships between the government and big capital as well as their consolidation empowering the oligarchy and providing the shadow economy with new characteristics. Informal relationships between the politics and business interests were the principle precondition for the development of corruption, mutual cover-ups, and occupational malpractice, which consequently led to the regeneration of the political elite from the Soviet period until now.

З моменту проголошення незалежності України минуло вже більше чверті століття, у країні продовжуються реформаторські державотворчі процеси. Вони уповільнюються складною загальнополітичною ситуацією в Україні та у світі, військовими діями на Сході країни та кризовими явищами в економіці. І якщо політична складова знаходиться під впливом багатьох, у тому числі й зовнішніх факторів, то економічна ситуація більшою мірою залежить від ефективної економічної політики самої країни. Чи не найбільшу загрозу відновленню та розвитку національної економіки

сьогодні становить тіньова економічна діяльність.

Проблеми появи, існування та розвитку тіньової економіки активно досліджуються у вітчизняному та зарубіжному науковому середовищі. Вагомий внесок у вивчення теоретичних та практичних аспектів тіньової економічної діяльності зробили вітчизняні дослідники, зокрема Д. Богиня, А. Гальчинський, Б. Губський, З. Варналій, В. Колот, Е. Лібанова, В. Лисицький, І. Малий, В. Мандибура, М. Павловський, Б. Пасхавер, В. Попович, О. Турчинов, А. Ярмоленко та багато інших. З-поміж іноземних учених варто виокремити фундаментальні

праці Т. Корягіної, О. Шохіна, Д. Блейдса, П. Гутманна, Г. Гросмана, К. Керола, В. Танзі, Б. Румера, Л. Ронсека, Ф. Фельдбругга та інших. Однак, попри жвавий науковий інтерес до проблем тіньової економіки, багато питань і досі залишаються не розкритими. Майже не дослідженими є питання розвитку нелегального бізнесу відразу після розпаду СРСР, відтоку капіталу з країни. Також недостатньо вивченими залишаються питання можливих форм здійснення нелегальної економічної діяльності, схем незаконного збагачення. Водночас, актуальність проблеми потребує глибокого осмислення цього феномену, відходу від формального його розуміння, оскільки підґрунтя даного негативного явища сягає глибинних соціальних, політичних та економічних процесів, що відбувалися й сьогодні ще наявні в країні та суспільстві.

Метою роботи є виявлення тенденцій розвитку явища тіньової економіки в Україні шляхом ретроспективного аналізу від часів Радянського Союзу до сьогодення.

Як відомо, явище тіньової економіки для історії не нове. Виникнення тіньової економіки розпочинається з появи держави, тоді ж з'являються перші окремі її ознаки. Так, ще за часів Стародавнього Світу прийнято було виділяти добросовісну та недобросовісну економіку, залежно від існуючих на той час соціально-етичних норм поведінки, а також релігійних уявлень. Розвиток суспільних відносин і поступова індустріалізація сприяли зростанню тіньової ділової активності й збільшенню форм її виявлення. Наприклад, на противагу легальному цеховому ремеслу, як формі капіталістичного виробництва, з'являються «розпорошені» мануфактури, разом із морськими перевезеннями виникає піратство (поширювалося в XVI – XVIII ст. у Середземному та Карибському морях, Індійському океані), що, до речі, завдавало великої шкоди легальному мореплавству. Не оминають абсолютистських держав і проблеми казнокрадства та корупції. Епоха нового часу сприяє змінам форм прояву тіньового обороту. Відбувається узаконення одних форм тіньового бізнесу й посилюється боротьба з іншими, найбільш небезпечними. Так, наприклад, колишнє лихварство (видача грошей під відсотки), відтепер набуває рис законної банківської діяльності – кредитування. У той же час, посилюється боротьба з найбільш кримінальними проявами незаконного збагачення – корупцією, торгівлею зброєю, наркотиками тощо [1, с.49]. На сучасному етапі суспільного розвитку, у час комп'ютерних технологій та Інтернету, з'являються нові види нелегального бізнесу – кіберзлочини – комп'ютерне піратство, шпionaж, інтернет-крадіжки з банків-

ських карток тощо. Отже, явище тіньової економіки постійно зростало, видозмінювалося, удосконалювалося, змінювало свої форми прояву, проте нікуди не зникало. Сьогодні можемо зробити висновки про те, що це явище притаманне будь-якому суспільству, будь-якій країні, незалежно від рівня її розвитку, відрізняючись лише масштабами і формами прояву.

Повертаючись до українських реалій, зауважимо, що в нашій країні тіньова економіка набула нового витка відразу після розпаду Радянського Союзу. Слід нагадати, що попри те, що проблеми тіньової економіки почали привертати увагу науковців ще на початку минулого століття, у 30-роках, саме поняття «тіньова економіка» й дослідження з цього наукового напрямку з'явилися значно пізніше. На межі 60 – 70-х років XX століття з'явилися перші напрацювання з цієї проблематики і це, переважно, роботи західних спеціалістів. Приблизно в цей же період починають з'являтися поодинокі розробки з цього напрямку і в СРСР. Проте їх принциповою відмінністю від розробок західних фахівців було те, що під впливом радянської ідеології й пропаганди вони розглядали економіку «тіні» не як системне явище, якому властиве відтворення, а як поодинокі випадки цього небажаного явища.

Спробуємо розібратися, що ж являла собою тіньова економіка за радянської доби.

Період з 1917 року до початку 1950-х років характеризувався тоталітарним режимом, який фактично не давав змоги отримувати нелегальні доходи. У цей час лише держава отримувала доходи і сплачувала заробітну плату, приватної власності не існувало як такої. Було закріплено жорсткий контроль за економікою держави. Проте окремі прояви тіньового бізнесу існували й тоді. Вони офіційно не визнавались, проте слугували для забезпечення населення необхідними дефіцитними товарами, які держава не могла виробити, та сировиною, виробництво якої коштувало державі надто дорого або займало надто багато часу, проте було необхідно для діяльності підприємств. Закінчується цей період на початку 50-х років. Відтак, зазначений проміжок часу з 1917 року до початку 1950-х був етапом формування перших проявів тіньового сектору економіки. Це час функціонування тіньових ланцюгів у сфері виготовлення та торгівлі дефіцитними товарами. Для цього етапу характерні жорсткий контроль за економічною системою, обмеження можливості отримувати тіньові доходи, перетворення тіньового сектору економіки на сектор допоміжного забезпечення держави дефіцитними продуктами праці [2, с.110].

З середини 60-х до початку 70-х років відбувається істотне зростання обсягів тіньового сектору економіки, а також вихід на арену економічного криміналітету. Згодом, наприкінці 80-х тіньовий оборот господарсько-комерційної діяльності СРСР за експертними оцінками перевищував навіть бюджети деяких союзних республік. Отже, з 1950 до 1980 рр. почався етап збільшення частки сектору тіньової економіки до 60% офіційного ВВП. Для цього етапу були характерні невизнання наявності тіньової економіки, ігнорування діяльності наявних тіньових схем, значний розвиток тіньового сектору економіки, що міг за обсягами конкурувати з державною економікою.

Вже до кінця 80-х років тіньовий сектор СРСР збільшився до надзвичайних масштабів і становив приблизно від 200 до 500 мільярдів карбованців на рік (за різними оцінками), що викликало реальну небезпеку для країни. Саме явище тіньового сектору досить активно вивчалось, створювались запобіжні механізми. У цей час навіть деякими науковцями пропонувалося виділити цей напрямок в окрему галузь гуманітарних наук – економічну кримінологію [3, с.14–18]. Разом із тим, наукові пошуки щодо проблем тінізації економіки були на той час недостатньо ефективними, оскільки через ідеологічні аспекти мали здебільшого поверхневий характер. Вважалося, що тіньовий ринок більш характерний для капіталістичних країн, а для соціалістичного табору це питання порушувалося переважно у зв'язку із вирішенням питань, пов'язаних із подоланням незбалансованості радянського споживчого ринку.

У той же період ініціювалося розроблення спеціалізованої законодавчої бази, що мала бути спрямована на боротьбу та попередження отримання нелегальних доходів. Керував роботою над цим проектом заступник Генерального прокурора СРСР В.В. Найд'юнов. Законопроект був підготовлений до кінця 1985 р. та прийнятий Верховною Радою СРСР як Закон. Однак цей закон виявився недієвим через істотні зміни, що були внесені до початкового варіанта законопроекту.

Однією з перших спроб проаналізувати тіньову економіку була здійснена в 70-і роки в науково-дослідницькому технологічному інституті побутового обслуговування Мінпобутобслуговування РСФСР. Робота з цієї теми в зазначеному інституті виконувалася лише у зв'язку з розробленням питань подолання незбалансованості споживчого ринку, оскільки масштаби нелегального надання послуг у 70-ті роки зросли настільки, що їх неврахування різко знижували досто-

вірність фактичних і прогнозних оцінок потреб населення в товарах і послугах.

Надалі дослідження тіньової економіки почали охоплювати також і сферу матеріального виробництва та народногосподарського управління. У своїх «допобудовних» розробках радянські науковці, як правило, до тіньової економіки відносили приховану господарську діяльність, що базувалася на нецільовому використанні державних виробничих ресурсів; на технологічних, фінансових, екологічних порушеннях офіційних норм з метою особистого або групового збагачення; на корупції; на викривленій звітній інформації (на користь підприємств і відомств). До цих видів тіньової діяльності належали: приписки, розкрадання державних матеріальних, технічних і фінансових ресурсів; дрібне розкрадання на виробництвах («несуни»), що набули масового характеру; підпільна підприємницька й виробнича діяльність («цеховики»); випуск неврахованої продукції (послуг) на державних підприємствах; порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні; перепродаж дефіцитних побутових товарів і продуктів харчування (спекуляція); неофіційне надання побутових послуг, виготовлення та реалізація самогону та інших спиртних напоїв домашнього виробництва тощо. Тіньовою економікою вважали і відкрито «кримінальну» частину нелегального збагачення (наркобізнес, проституцію, спекуляцію, торгівлю краденим тощо). Особисте підсобне господарство за радянських часів також вважалося джерелом отримання нелегальних доходів [4, с.22].

Головним висновком, який робили в цьому випадку фахівці, був той, що тіньова економіка – це «тінь», яку має офіційне державне господарство, і вона не є чимось самостійним по відношенню до нього та може зникнути разом із ліквідацією його недоліків або, у кращому разі, з висвітленням, тобто взяттям під жорсткий облік і контроль з боку правоохоронної системи [2, с.110–111].

Серед основних причин розростання «тіньового» сектору в країні радянські вчені виділяли такі: 1) загальне одержавлення власності; 2) надмірна централізація народногосподарського комплексу; 3) недосконалість господарського механізму, адміністративно-командні форми управління економікою; 4) непаритетні та неврівноважені ціни; 5) заборони щодо індивідуальної трудової та комерційної діяльності, що базуються на приватній власності; 6) довільні податки; 7) недоліки правового регулювання господарської діяльності, що залишають значні можливості для злочинних дій або провокують до них; 8) недостатність офіційних стимулів і мотивів до

трудової діяльності громадян та виробничої діяльності підприємств; 9) значний товарний дефіцит, який був наслідком зазначених вад і викликав на це відповідну реакцію «підприємливих» людей [5, с.79].

До структурних особливостей «тіньової» економіки СРСР (які мали місце напередодні проголошення державної незалежності України) науковці відносили існування двох особливих, притаманних саме їй структурних елементів. Перший – неформальна економіка, що існувала в межах системи централізованого регулювання господарської діяльності й базувалась на безконтрольному використанні державного капіталу, та другий – фіктивна економіка.

Механізм функціонування «неформально-бюрократичного» сектору тіньової економіки був побудований на використанні особистих, владних мотивацій в адміністративно-командних процедурах, прийнятті планових і господарсько-управлінських рішень. Власне «неформально-бюрократична» економіка являла собою ту сферу економіки, в якій офіційні, зумовлені законодавчим полем, економічні відносини між контрагентами підмінялись неформальними, здебільшого просто приятельськими зв'язками. В умовах як об'єктивно реальної, так і штучно створеної дефіцитності відносини протекціонізму, кумівства, «блату», земляцтва набували надзвичайної потужності й величезної стійкості. Саме дефіцит був економічною основою функціонування неформальної економіки.

Головними суб'єктами «неформальної номенклатурно-бюрократичної» економіки були адміністративно-управлінські працівники різних ланок і рівнів керування народним господарством. Між цими суб'єктами досягалися неформальні угоди (які відбувалися на неформальних «ринково-бюрократичних» торжищах), що стосувалися зміни плану (корекції), його ресурсного забезпечення тощо. Характерна особливість «неформально-бюрократичних» ринкових відносин полягала в тому, що в цій сфері «тіньової» економічної діяльності обмін матеріальними благами та послугами здійснювався на бартерній (тобто безгрошовій) основі за схемами: товар на товар; товар на послугу; послуга на послугу [6, с.164].

Неформальні відносини були основною передумовою корупції, кругової поруки, посадових зловживань, безвідповідальності та безкарності, кастовості і, врешті-решт – кадрового переродження номенклатури. До форм прояву «фіктивної» економіки за оцінками фахівців належать: «фіктивна вартість», «фіктивна споживча вартість», «фіктивна компонента в ціні продукції».

Отже, можна відзначити, що аналіз структури та якісних особливостей формування тіньової економіки СРСР, яка була вихідною базою стартового розвитку тіньової економіки незалежної України, показує, що з початку «перебудови» до часів проголошення незалежності України тінізація економіки відбувалася передусім шляхом розкрадання державного майна та державних коштів. Одним із головних факторів, що сприяв розростанню тіньового сектору на той час була корупція, яка пустила своє коріння в усі гілки влади народного господарства. Водночас, слід підкреслити, що для цього етапу були характерні визнання існування тіньової економіки, створення певних (хоч і не дієвих) механізмів запобігання розвитку тіньової економіки, розкрадання майна підприємств та коштів екологічних програм, розроблення спеціального законодавства, спрямованого на боротьбу з нетрудовими доходами.

З розпадом Радянського Союзу розпочався новий виток тіньової економіки, адже не було розроблено нового законодавства та управлінський апарат перебував у процесі переформування. У першій половині 90-х рр. про тіньову економіку в Україні та боротьбу з нею взагалі не йшлося. Її розмах сягає просто астрономічних показників та охоплює всі сфери людського життя. Для цього були характерні абсолютна відсутність контролю з боку органів державної влади за тіньовими потоками, розквіт бандитизму та «чорних ринків».

На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мали лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це так звані «червоні директори» та «радгоспно-колгоспні барони», що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінально перебували у власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

Система державних замовлень і державного контролю над оптовими та роздрібними цінами не давала підприємствам можливості самостійного виходу на ринок. Однак вона дозволяла керівникам державних підприємств у промисловості, колгоспів і радгоспів – у сільському господарстві отримувати (знов-таки для виконання держзамовлень) пільгові кредити й дотації, які замість регулятивної функції виконували для них та близьких до них посередницьких фірм роль скатертини-самобранки. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992 – 1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч процентів, найелементарнішим способом стягування ренти була купівля-продаж валюти й

повернення кредитів із відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів. Утім, союз державних чиновників, банкірів та директорів підприємств передбачав також елементарну крадіжку державних кредитів, м'яко названу «нецільовим використанням».

Про обсяги фактично неконтрольованих державою коштів, до яких мали доступ певні групи інтересу в першій половині 1990-х рр., свідчать такі дані: за підрахунками Міжнародного валютного фонду, лише державні кредити українським підприємствам 1992 р. становили 65% ВВП, а 1993 р. – 47%. Це ж стосується дотацій, які подавали як спосіб «порятунку виробництва». Вони так само були джерелом надприбутків українських рантьє. За даними МВФ, дотації становили 8,1% ВВП 1992 р. і не менш ніж 10,8% – 1993 р. Природно, кредити й дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які, знову ж таки, намагалися зупинити адміністративними методами та новими кредитами [7, с.162].

На тлі розриву багатьох економічних зв'язків Радянського Союзу відбувалося масове закриття підприємств і, як наслідок, рівень безробіття стрімко зростав. Значна кількість людей (причому істотна їх частина була із вищою освітою, належала до інтелігенції), з метою хоч якось забезпечити собі життя вимушені були зайнятися торгівлею. На відміну від підприємств, де рівень оплати праці був занадто низьким через високу інфляцію, а виплати заробітної плати затримувались на місяці, на ринку завжди були «живі» гроші, що й привернуло увагу бандитських угруповань. З'являється таке поняття як «рекети». Кремезні молодики кримінального вигляду шляхом залякування вимагали з підприємців гроші за можливість продовжувати торговельну діяльність. Ті кошти, які збирались з торгівців розподілялись між членами бандитського формування та органами правопорядку (за невторчання в роботу «рекетирів»). Навіть якщо підприємці звертались до міліції із заявами, кримінальні справи намагалися не заводити. Випадки притягнення до відповідальності представників «рекету» були вкрай рідкісними. Отже, на тлі трансформаційних процесів у державі відбувалося неймовірне зростання тіньових форм збагачення як на найвищому, так і на найнижчому рівнях.

У «великому бізнесі», починаючи з 1994 року, відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь нових бізнес-груп, які невдовзі перетворюються на найпотужніші фінансово-промислові групи. Маючи первісний капітал та вплив у регіонах і центрі, вони охоче взяли

участь у приватизації. Фактично розпочався новий етап формування великого капіталу, пов'язаний із масштабним переходом державної власності в приватні руки. Найшвидшими методами збагачення в цей час стали (поряд із уже традиційним доступом до посередницьких обороток з енергоносіями), так звані, «трастові піраміди» (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств – шляхом «акціонування» (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії) або через доведення їх до банкрутства (варто звернути увагу на ту обставину, що саме на середину – другу половину 1990-х рр. припадає пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995 р. – 2000, 1996 р. – 2800, 1997 р. – 670017). Усе це вимагало не лише підприємливості й наявності первісного капіталу, а й міцних зв'язків із місцевою владою, і, звісно, прикриття з боку фіскальних та силових структур. Зрозуміло, «приватизаційні» схеми зміцнювали незаконні зв'язки бізнесу й влади, перетворювали їх на необхідну складову розвитку економіки, і, відповідно, впливали на політику як на регіональному, так і на центральному рівнях [7, с.169].

Із початком 2000-х років стартує новий етап формування тіньового капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами над збагачення та збільшення активів стають податкові пільги, «адресна» приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв.

Крім цього, масове запровадження комп'ютерних систем після 2000-го р., використання Інтернету, ведення та подання звітності в електронному варіанті, поява електронних платіжних систем, зростаюча частка «електронних» грошей – все це сприяє появі нових способів ухилення від декларування доходів, сплати податків та дає змогу здійснювати нові економічні злочини. Виникають центри, діяльність яких спрямована на подолання економічних кіберзлочинів чи запобігання механізму приховування коштів. Хоч багато з них і є досить дієвими, та проблема залишається й вирішити її на сьогоднішній день не вдається. Отже, початок 2000-х років поклав основу ще для одного етапу в розвитку тіньової економіки – розвитку економічної кіберзлочинності, що триває й сьогодні. Для нього характерні злочини, пов'язані з «електронними грошиками», перехід до електронної фінансової звітності та поява нових способів тінізації, пов'язаних із цим, поява центрів боротьби з економічними кіберзлочинами.

Що стосується боротьби зі зростанням тіньового сектору в період президентства Л.Кучми, то ним була зроблена ціла низка кроків щодо приборкання цього явища. 2001 р. було розроблено «Державну програму детінізації економіки України на 2001 – 2004 роки» у відповідь на Указ Президента «Про заходи щодо детінізації економіки» від 20 березня 2001 р. До того ж, програма передбачала заходи щодо реформування системи податкових пільг, дерегуляції підприємництва, регулювання фінансової системи та діяльності органів державної влади. Особливий акцент у Програмі зроблено на посиленні контролю за діяльністю підприємств, що частково відповідає завданню скорочення тіньового сектору.

У наступні роки було затверджено: заходи щодо детінізації економіки України на 2002 – 2004 рр. (Указ Президента України від 5 березня 2002 р. № 216); додаткові заходи щодо детінізації національної економіки на 2004 – 2005 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.07.2004 р. № 414); заходи щодо детінізації національної економіки на 2006 – 2007 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2005 р. № 367); першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції (Указ Президента України від 18.11.2005 р. № 1615). Завдяки вжитим заходам вдалося досягти досить вагомих позитивних результатів, зокрема: лібералізації правового поля для підприємництва. Було вдвічі скорочено кількість та тривалість перевірок підприємств, спрощено та впорядковано процедуру реєстрації та ліцензування суб'єктів підприємницької діяльності, запроваджено спрощену систему оподаткування та звітності для малого бізнесу; радикально знижено частку бартерних операцій. У загальному обсязі відвантаженої продукції частка бартерних операцій знизилася з 42,4 % наприкінці 1997 р. до 2,3 % на початок 2003 р.; надалі проблема бартерних розрахунків між суб'єктами господарювання в цілому втратила свою гостроту; відбулося скорочення частки поза банківським грошовим обігом. Частка грошей поза банками в грошовій масі скоротилася з 48,9 % у 1997 р. до 31 % станом на 01.01.2006 р. Здійснено підвищення якості використання бюджетних коштів, зокрема шляхом обмеження негрошових форм розрахунків з бюджетом та заборони бюджетних взаємозаліків, запровадження казначейського обслуговування бюджетних організацій, посилення контролю у сфері державних закупівель; підвищення надійності грошової стабілізації. Стабільність національної валюти, зростання реальних грошових доходів населення сприяли зміцненню довіри до банків-

ської системи і більш активному утворенню банківських заощаджень. За 2001 – 2005 рр. депозити фізичних осіб у банках України зросли в 16,9 рази. Здійснюються послідовні кроки щодо скорочення податкового навантаження на доходи фізичних осіб, підвищення розміру мінімальної заробітної плати; організовано навчання за професіями, які користуються попитом на ринку праці; забезпечується фінансова підтримка роботодавців шляхом надання субсидій на створення додаткових робочих місць для працевлаштування зареєстрованих безробітних тощо. У цілому, рівень тінізації економіки за 1998 – 2005 рр. скоротився з 59 % до 28 % офіційного ВВП [4; 7].

Однак, незважаючи на те, що за період 1998 – 2005 рр. в Україні простежується певна тенденція щодо зменшення обсягів тіньової економіки, все ж докорінно знизити рівень тінізації економіки, злочинності та корупції, зменшити їхній вплив на соціально-економічну ситуацію в державі не вдалося. Тіньова економіка продовжувала набувати організованого характеру, використовувала зухвалі та вишукані форми протиправної діяльності. Не було створено чіткого механізму міжвідомчої координації, ефективного й комплексного використання всіх наявних сил і засобів правоохоронних, контрольних, фінансових та інших державних органів у вирішенні поставлених завдань.

За останні десять років рівень тіньового сектору в економіці не тільки не знизився, але й змінив свої більш «м'які» форми на більш жорсткі та загрозливі. З розвитком міжнародних зв'язків та інтеграції України до світового економічного простору істотно зросла частка відкрито кримінальних проявів нелегальних видів доходів, зокрема міжнародної та зовнішньоекономічної складових кримінальних фінансових операцій. Незважаючи на деяке збільшення кількості зареєстрованих злочинів, що вчинені у сфері зовнішньоекономічної діяльності, негативні процеси ухилення від оподаткування з використанням механізмів незаконного відшкодування ПДВ за експортно-імпортними операціями, за оцінками фахівців, вже набувають масштабів, порівняних з доходами бюджету.

Велику небезпеку вказаних процесів є кримінальні інтереси на вивід незаконно здобутих капіталів за кордон та їх подальшу легалізацію (також відоме як «відмивання коштів»). «Відмиті» за допомогою системи банківських операцій та фіктивних господарських угод капітали здебільшого використовуються для подальшого відтворення злочинної діяльності або у вигляді зарубіжних інвестицій (кредитів, гуманітарної допомоги) реально вкладаються лише в ті об'єкти, що певним чином

пов'язані з інтересами зарубіжних партнерів. Решта доходів спрямована на споживчі блага (квартири, особисті банківські рахунки, автомобілі тощо).

На сьогоднішній день відбувається все більше зрощування інтересів організованої економічної злочинності з провідними західними комерційними та політичними структурами, що шкодить українським національним інтересам. Кримінальний характер діяльності підприємств, що контролюються міжнародними кримінальними структурами корпоративного типу, сприяє формуванню конкурентних переваг перед легально діючими підприємствами. Таке становище призводить до того, що комплекси, які організовані як кримінальні структури, витісняють законслухняні об'єднання. Практика свідчить, що найефективніший спосіб здійснення міжнародної експансії кримінальних структур корпоративного типу – злиття та поглинання підприємств через купівлю контрольних пакетів акцій.

Слід також зауважити, що в умовах сьогодення і, взагалі, за останнє десятиліття, для України важливим фактором сприяння успішному функціонуванню тіньової економіки є протиріччя в політичній системі. У цьому контексті, одним із принципів аспектів є характер відносин влади і великого капіталу – їх злиття підсилює олігархію, існування якої надає якісно нові риси тішовій економіці. Під тиском фінансових і промислових магнатів влада приймає закони, що створюють сприятливі умови для свободи економічної діяльності олігархів, що досить часто підриває принципи соціальної справедливості. Багато угод олігархи укладають у тіні кабінетів влади, у результаті чого бюджет недоотримує величезну кількість коштів, малий бізнес опиняється в ще більш нерівноправному становищі.

Отже, за останнє десятиліття характер тішової економічної діяльності істотно змінився на користь збільшення великомасштабних тішових оборудок та схем, пов'язаних насамперед із зрощенням бізнесу та владних інституцій, зростанням відкрито кримінальних проявів підпільного збагачення. У той же час, реформи податкової системи (які іманентно проводяться дотепер) та підвищення рівня мінімальної заробітної плати не принесли бажаних результатів виведення з тіні «сірого» бізнесу, а навпаки, змусили частину підприємництва приховувати власні доходи. При цьому, офіційна статистика показує зниження рівня тішового сектору. На підтвердження сказаного та повертаючись до пропагандистських тенденцій сьогодення, варто навести певну статистику. Так, улітку 2017 року міжнародна Асоціація дипломованих сертифікованих

бухгалтерів (ACCA) опублікувала рейтинг країн з найбільшою часткою тішової економіки. Серед 28 країн Україна потрапила до трійки «лідерів». ACCA оцінила рівень тішової економіки України в 1,95 трлн. грн. або 45,96% від українського ВВП. Гірше за нас справи лише в Нігерії та Азербайджані. У той же час, офіційні дані вітчизняної статистики свідчать протилежне. За попередніми розрахунками Мінекономрозвитку, у І кварталі 2017 року рівень тішової економіки становив 37% від офіційного ВВП, що на 6 відсоткових пунктів менше за показник І кварталу 2016 року. Виникає закономірне запитання: що це як не новий вид пропаганди, як не бажання приховати реальний стан справ щодо неофіційного сектору економіки?

Підбиваючи підсумки, хотілося б зазначити таке. По-перше, молода українська держава явище тішової економіки успадкувала від Радянського Союзу, в якому воно успішно почало формуватися. До особливостей «тішової» економіки СРСР можна віднести існування двох особливих, притаманних саме їй структурних елементів. Перший – тішова економіка, що існувала в господарській діяльності й базувалась на безконтрольному використанні державного капіталу, та другий – фіктивна економіка. Механізм функціонування «неформально-бюрократичного» сектору тішової економіки був побудований на використанні особистих, владних мотивацій в адміністративно-командних процедурах, прийнятті планових і господарсько-управлінських рішень. Головними суб'єктами «неформальної номенклатурно-бюрократичної» економіки були адміністративно-управлінські працівники різних ланок і рівнів керівництва народним господарством. Між цими суб'єктами досягалися неформальні угоди (які відбувалися на неформальних «ринково-бюрократичних» торжищах), що стосувалися зміни плану (корекції), його ресурсного забезпечення тощо. Неформальні відносини були основною передумовою корупції, кругової поруки, посадових зловживань, безвідповідальності та безкарності, кастовості і, врешті-решт – кадрового переродження номенклатури. До форм прояву «фіктивної» економіки за оцінками фахівців належали: «фіктивна вартість», «фіктивна споживча вартість», «фіктивна компонента в ціні продукції». Отже, можна відзначити, що аналіз структури тішової економіки СРСР, яка була вихідною базою стартового розвитку тішової економіки незалежної України, показує, що тінізація економіки відбувалася передусім шляхом розкрадання державного майна та державних коштів. Одним із головним факторів, що сприяв розростанню тішового сектору на той час була корупція, яка

пустила своє коріння в усі гілки влади народного господарства.

По-друге, розпад Радянського Союзу в 1991 році дав поштовх новому витку тінізації, адже не було чітко розробленого законодавства, управлінський апарат перебував у процесі переформування, шалені податкові ставки примушували людей приховувати свої доходи. У першій половині 90-х рр. розмах тіньової економіки в Україні сягає астрономічних показників та охоплює всі сфери людського життя. Це був етап неконтрольованого нагромадження тіньового капіталу. Для цього етапу були характерні абсолютна відсутність контролю з боку органів державної влади за тіньовими потоками, розквіт бандитизму, рекету та «чорних ринків». На тлі розриву багатьох економічних зв'язків Радянського Союзу відбувалося масове закриття підприємств і, як наслідок, рівень безробіття стрімко зростав. Значна кількість людей (причому істотна їх частина була із вищою освітою, належала до інтелігенції), з метою хоч якось забезпечити собі життя вимушені були зайнятися торгівлею. На відміну від підприємств, де рівень оплати праці був занадто низьким через галопуючу інфляцію, а виплати заробітної плати затримувались на місяці, на ринку завжди були «живі» гроші, що й привернуло увагу бандитських угруповань. З'являється таке поняття як «рекет». Кремезні молодики кримінального вигляду шляхом залякування вимагали з підприємців гроші за можливість продовжувати торговельну діяльність. Ті кошти, які збирались з торгівців розподілялись між членами бандитського формування та органами правопорядку. Отже, на тлі трансформаційних процесів у державі відбувалося неймовірне зростання тіньових форм збагачення як на найвищому, так і на найнижчому рівнях.

Період з 1994 до 1997 рр. був етапом формування міжнародних тіньових потоків. Для цього етапу були характерні надзвичайно високі податкові ставки, масове виведення тіньового капіталу за кордон, проведення аналізу тіньових фінансових потоків.

Із початком 2000-х років стартував новий етап формування тіньового капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами над збагачення та збільшення активів стають податкові пільги, «адресна» приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв. Крім цього, масове запровадження комп'ютерних систем після 2000-го р., використання Інтернету, ведення та подання звітності в електронному варі-

анті, поява електронних платіжних систем, зростаюча частка «електронних» грошей – все це сприяє появі нових способів ухилення від декларування доходів, сплати податків та дає змогу здійснювати нові економічні злочини. Отже, початок 2000-х років поклав основу ще для одного етапу в розвитку тіньової економіки – розвитку економічної кіберзлочинності, що триває й сьогодні. Для нього характерні злочини, пов'язані з «електронними грошима», перехід до електронної фінансової звітності та поява нових способів тінізації, пов'язаних із цим, поява центрів боротьби з економічними кіберзлочинами.

По-третє, за останні десять років рівень тіньового сектору в економіці не тільки не знизився, але й змінив свої більш «м'які» форми на більш жорсткі та загрозливі. З розвитком міжнародних зв'язків та інтеграції України до світового економічного простору істотно зросла частка відкрито кримінальних проявів нелегальних видів доходів, зокрема міжнародної та зовнішньоекономічної складових кримінальних фінансових операцій. Незважаючи на певне збільшення кількості зареєстрованих злочинів, що вчинені у сфері зовнішньоекономічної діяльності, негативні процеси ухилення від оподаткування з використанням механізмів незаконного відшкодування ПДВ за експортно-імпортними операціями, за оцінками фахівців, вже набувають масштабів, порівняних з доходами бюджету. Відбувається все більше зрощування інтересів організованої економічної злочинності з провідними західними комерційними та політичними структурами, що шкодить українським національним інтересам. Кримінальний характер діяльності підприємств, що контролюються міжнародними кримінальними структурами корпоративного типу, сприяє формуванню конкурентних переваг перед легально діючими підприємствами.

Узагальнюючи, слід зазначити, що проблеми тіньової економіки за роки незалежності України ніяк не втратили своєї актуальності, навпаки, спостерігається загострення процесів тінізації у всіх сферах суспільного життя. Показники тіньової економіки залишаються на високому рівні, поза межами безпечних значень. На сьогодні пріоритетними напрямками є процеси детінізації національної економіки, створення умов для стабільної роботи суб'єктів господарювання, прискорення економічного розвитку шляхом активізації діяльності в легальній економіці, залучення інвестицій та побудови такого соціально-економічного середовища, де тіньова економічна діяльність стала б неприйнятною та неефективною.

Джерела та література

1. Баранов С.О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні / С.О. Баранов // Вісник НАДУ. – 2015. – № 3. – С. 47 – 54.
2. Корягина Т. «Теневая экономика» в СССР (анализ, оценка, прогнозы) / Т. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. № 3. – С. 110 – 111.
3. Соснина С. Глава НБУ как реалист / С. Соснина // Украинские деловые новости. – 1996. – №1. – С. 14–18.
4. Мандибура В.О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження [Електронний ресурс] / В. О. Мандибура. – Режим доступу: <http://lib.meta.ua/book/11974/>
5. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В.А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
6. Приварникова І. Ю. Тіньова економіка України : причини, обсяги та шляхи їх зменшення / І.Ю. Приварникова, К.В. Степанюк // Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво. – 2010. – № 2. – С. 163 – 167.
7. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани, олігархія / Г.В. Касьянов // Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво. 2008. – № 4. – С. 161 – 180.
8. Савченко І. Г. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації / І. Г. Савченко, А. Є. Іорданов // Зовнішня торгівля: право, економіка, фінанси. – 2012. – № 3. – С. 107 – 116.
9. Чернявський С. Криміналізація економіки України: сучасний стан, тенденції, напрями протидії / С. Чернявський, О. Джужа // Право України. – 2005. – № 12. – С. 35 – 40.